

Ірина Гоцинець

СЛОВНИК ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

У сучасному національному художньому стилі існує окремий тип поетичного дискурсу, який можна кваліфікувати означенням *чорнобильський*. Йому властива наскрізна негативна аксіологія та асоціативно-семантична підпорядкованість образів-констант *Чорнобиль*.

Мова віршів про чорнобильські події відбиває моральні й соціально-екологічні умови, що склалися в Україні після ядерної катастрофи. Це визначає новітній тип чорнобильського словника: пізнання внутрішньої форми мовно-часового знака *Чорнобиль*, його номінативного, аксіологічного, метафоротвірного потенціалу, встановлення основних зв'язків між цією власною назвою та об'єктами дійсності, які вона позначає і з якими смислово корелює, дає змогу виявити корпус семантично підпорядкованих їй слів та словосполучень — *атомна станція, аварія, реактор, четвертий блок, саркофаг, руїна, зона, зона відчуження, огорожа, дріт, радіація, радіаційний/радіоактивний, атом, нукліди, радіонукліди, стронцій, цезій* і т. ін. Щодо цього дослідники слушно зауважують: у поезії, написаній після 26 квітня 1986 року, «наслідком .. осмислення образу Чорнобиля стають різновекторність стимульованих ним асоціацій (*Чорнобиль* → *аварія*, *Чорнобиль* → *зона*, *Чорнобиль* → *біль*, *лихо*, *трагедія*, *Чорнобиль* → *хвороба*, *смерть* тощо) та строкатість поетичного словника, задіюваного для вербалізації відповідних асоціацій» (Г. Сюта).

Власна назва *Чорнобиль* — одна з найчастотніших і найбільш продуктивних із погляду творення текстів чорнобильської поезії. Простеження лексичної сполучуваності, контекстних зв'язків виявляє кілька напрямків асоціативно-семантичної реалізації цього слова. Серед них домінує топонімічно-апелятивна кореляція *Чорнобиль* — *чорнобиль, полин*.

До чорнобильської катастрофи у лексико-семантичній структурі слова *чорнобиль* стрижневим було значення 'багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину'. Однак після катастрофи на атомній станції від-

бувся динамічний перехід від конкретно-предметного значення через ономастичне до поняттєвого, внаслідок чого за короткий проміжок часу номінація *чорнобиль* стала концептуальним мовно-часовим знаком.

Опорні для словникового тлумачення семи 'колір' (*чорний*) та 'смак' (*гіркий*) стали стрижнями для вибудовування стійких асоціативно-образних рядів *чорнобиль*, *полин*, *чорнобилля* — *Україна*, *історія України*, *історичні уроки*. Пор.: **Полин**, **чорнобильник**, **чорнобиль**.../ *Гірка траво моя, це ти/ Чомусь подумала, що обмалю/ Мені твоєї гіркоти* (І. Кичинський); *Я народився в полиновім краї,/ Де легенди сивої розкрилля,/ Де себе знаходить і втрачає/ Вік новий в гіркому **чорнобиллі*** (Л. Вишеславський); *Чому ж в тебе душа вчуває мстою,/ Настояною геть на полині,/ Сугестією дикого настрою?!* (І. Драч). Семантичною, лексичною та оцінною домінантою у таких контекстах виявляється прикметник *гіркий*, за яким закріплюється функція оцінного епітета: *Чорнобиль, наш горе-Чорнобиль,/ гірка твоя доля полинна* (П. Тимочко); *Чи не тому, що я учора/ забув, траво моя гірка,/ що гіркота твоя пречорна/ Крізь душу в гени проника?* (І. Кичинський); *Ти вища, ніж мати, вознесена іменем «Божа»,/ О, як ти на матір мою милосердієм схожа!/ Прийди і врачуй матерів із гірких полинів,/ Що в тузі сирітській уже не чекають синів* (Б. Олійник).

Активна одиниця чорнобильського словника — образ *зоря-полин*, використовуючи яку, автори апелюють до однієї з книг Нового Завіту — Об'явлення Св. Івана Богослова. Пор.: *І сходить над Дніпром гірка зоря-полин* (Л. Костенко); *Чому звізда-Полин упала в наші ріки?!/ Хто сіяв цю біду і хто її пожене?* (Л. Костенко); **Зоря-Полин**, відома з *Одкровення*,/ *Упала в Прип'ять атомним вогнем* (І. Гнатюк); *Не йди в багнюку, де живуть санпроби,/ Глянь: над тобою почорніла вись,/ А в ній звізда, ім'я якій — **Чорнобиль*** (П. Тимочко). Експресію таких слововживань формують семи 'трагедія' (епітет *гіркий*, динамічні характеристики *полинити криком розпачу*, *почорніла вись*, *сіяти/жати біду*), 'кара', 'хвороба' (*незгоєна рана*), 'смерть' тощо.

До ядра названого словника належить прикметник *чорнобильський*. У поезії він розвиває найширше коло сполучуванос-

ті, змінюючи свій контекстний зміст від маркера територіальної належності до образної характеристики реалій, явищ, подій, людей тощо. Його дистрибутами є назви *атомна станція, АЕС, четвертий блок, зона* і т. ін.: *Найстрашніше, що усіх спіткало, —/ Вибух на Чорнобильській АЕС* (І. Землянський); *Хто живе — як проміння померлих зірок/ Хто живе — як четвертий чорнобильський блок* (Є. Гуцало); *Над нами час із заступом стоїть/ Як мародер з Чорнобильської зони* (І. Гнатюк).

Показове також поєднання прикметника чорнобильський із назвами простору — *село, дорога, небо, долина, ліс, подвір'я: Порожні чорнобильські села/ Волають в німі небеса* (А. Камінчук); *Жоржини на чорнобильській дорозі/ Вже другий рік, як струшують біду* (Л. Костенко); *Важкий тягар чорнобильського неба/ На кладовищах після всіх років* (Д. Кулиняк); *Не з Левіта нових полотен,/ А з-під чорнобильських долин/ Мені назустріч явір злотен/ Іде, як грізний паладин* (Д. Павличко); *На чорнобильських подвір'ях/ Обпалить душу чуйна тиша* (В. Квітневий).

Новітні напрямки сполучуваності у словнику аналізованої поезії репрезентує поєднання прикметника чорнобильський:

- із назвами осіб — *мати, Мадонна, трактористка, жона: Несе сива чорнобильська мати/ Цю планету... Це хворе дитя!* (І. Драч); *Чорнобильська Мадонна!/ Тебе вкрутила в чорну круговерть/ Чи вилонила з молодого лона* (І. Драч); *трактористка я, трактористка./ Чорнобильська трактористка./ Мені ще треба родити* (І. Драч); *Це вона і наречена, і чорнобильська жона* (Є. Гуцало);

- із назвами явищ природи — *вітер, пил, мла: Чорнобильський вітер по душах мете./ Чорнобильський пил на роки опадає./ Годинник життя безупинно іде.../ Лиш пам'ять, лиш пам'ять усе пам'ятає* (О. Бурлака); *Мла чорнобильська сліпа/ Наче й так у світі треба.../ На калині соловей/ Цілу ніч ридав до неба* (Є. Гуцало);

- з абстрактними назвами-емотивами — *біда, боління, печаль* тощо: *[бджоли] так гудуть і нишпорять довкола, мов на зло чорнобильській біді* (І. Гнатюк); *Від всіх чорнобильських болінь/ Вже не країна, а руїна* (Т. Коломієць); *за первородний гріх в чорнобильській печалі судитимуть усіх* (І. Гнатюк).

Лексичне вираження доміантної для чорнобильської поезії теми «аварія» пов'язане з ключовими номінаціями *Чорнобильська атомна станція, вибух, радіація*.

Назва *Чорнобильська атомна станція* має різні контекстні варіанти — *Чорнобильська АЕС, ЧАЕС, атомна*. Пор.: *Найстрашніше, що усіх спіткало, —/ Вибух на Чорнобильській АЕС* (І. Землянський); *Уже не ходить у долині трактор,/ Колючий дріт. То зона чи тюрма?/ .. ЧАЕС працює — і проблем нема* (А. Камінчук); *Там-бо, на атомній, — час гарячий* (С. Йовенко). Синхронне використання таких різностильових одиниць (*АЕС, ЧАЕС* — книжні слова, субстантив *атомна* запозичений із практики розмовно-побутового спілкування) підтверджує тісну взаємодію поетичної мови з публіцистичним та розмовним стилями сучасної літературної мови.

Мовно-поетичний образ *атомної станції* у чорнобильській поезії конкретизують номінації *четвертий блок, реактор, саркофаг*: *І мучить їх тепер душевна спрага,/ і сумніви не втримать в берегах:/ Четвертий блок сховаєм в саркофага* (Л. Горlach); *Це правнуки реактор спорудили./ Чи ж пройде Бог по цій гіркій воді?* (О. Пахльовська). Такі метонімічні конкретизатори — специфічні часово марковані складники словника поезії та словника української літературної мови постчорнобильського періоду загалом. Первинно це одиниці фахової мови ядерної фізики, засвоєні художнім стилем. Найбільш функціонально навантажені в цьому ряді — лексеми *реактор* та *саркофаг*.

Лексема *реактор* ('установка, де відбувається керована ланцюгова ядерна реакція поділу атомних ядер') у чорнобильських віршах функціонує як адаптована до мовно-виражальних потреб тексту поетична номінація. Її зв'язок із денотатом — технічним об'єктом — підкреслює сполучуваність із порядковим числівником *четвертий*. Пор.: *Хлопча такий молодий. Благословенний вік./ Під четвертим реактором — усмішка безборонна* (І. Драч); *Нуртуючи нутром своїм понурим,/ Несхибно за легендою пантрує/ Четвертого реактора більмо* (Д. Шупта). Це слововживання відбиває співвіднесеність мовного знака і дійсності, адже загальновідомо, що в ніч катастрофи вибухнув реактор саме четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС.

У багатьох метафорах образ *реактор* набуває апокаліптичного забарвлення: *За цих людей, що мають свій характер,/ Коли говорять: «Хто, коли не ми?»/ І вирушають мовчки на реактор,/ Що знаком став пекельної п'їтьми* (Л. Горлач). Експресивний зміст дії *вирушати мовчки на реактор* створюється поєднанням сем 'героїзм' та 'приреченість'.

Образ зруйнованого четвертого блока як джерела небезпеки безпосередньо пов'язаний з актуалізацією образу *саркофаг* («Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В. Т. Бусела новітнього значення 'укриття' не фіксує). Ця номінація — компонент метафор зі значенням 'каяття', 'запустіння', 'тривога', 'випробування' тощо: *Понімили села і причали/ Де стояв реактор — саркофаг, —/ Ті, що атом з Прип'яттю вінчали,/ Криводушно каються в гріхах* (І. Гнатюк); *Уже не ходить у долині трактор .. У саркофаг ув'язнено реактор* (А. Камінчук); *Хто саркофаг страшний той збудував* (В. Бутрім). Художній образ *саркофага* увиразнено епітетом *страшний*.

До ядра чорнобильського словника належить іменник *вибух*, з яким зафіксовано вислови *вибух на Чорнобильській АЕС, вибух на четвертому реакторі, чорнобильський вибух*. Такі сполуки передусім активізувалися в публікаціях та повідомленнях про чорнобильську катастрофу, через їх посередництво увійшли у сферу побутового спілкування і в поетичну мову: *Найстрашніше, що усіх спіткало, —/ Вибух на Чорнобильській АЕС* (І. Землянський); *Було Полісся — і більш нема./ Знеслося з чорнобильським вибухом у розплавлене небо* (В. Кордун); *на всю Україну четвертий реактор/ чорним вибухом атомні кинув хвороби* (О. Бурлака). У поетичних текстах зберігається публіцистичність названих висловів.

Спостережену в текстах чорнобильської поезії послідовну кореляцію *вибух — ніч* пояснюємо намаганням авторів історично достовірно зображувати чорнобильські події, адже відомо, що реактор четвертого енергоблоку вибухнув о 1 год. 23 хв. Пор.: *Той вибух (знітилася ніч!)/ Як грім із ясної блакиті./ Здавалось, гори навсібіч/ Сахнуться, звісткою прибиті* (І. Гнатюк); *Ти й тоді мовчала, Україно,/ Як почула вибух уночі* (І. Гнатюк).

Для віршів про чорнобильські події актуальна військова, батальна лексика. Вона показує аварію на ЧАЕС як надзвичайну ситуацію, обставини, близькі до воєнних дій, а також максимально експресивно характеризує самовіддану діяльність тих, хто долав наслідки вибуху. Отже, стилістично актуалізованими виявилися:

- назви дислокацій військових угруповань: *Люди в білих халатах .. / Це кризь Ваші серця йде жорстока **передова**, / де незмично чатують / порожні очниці смерті* (С. Йовенко); *Райком не спить. Часинки не дримає. / Тут мов **на фронті** лаконічність дії* (С. Йовенко);

- назви військ: ***Війська хімзахисту** пішли вперед. / Диктує ритм ця особлива зона* (С. Йовенко);

- назви військової техніки: *Вчорашній тракторист у **бронетранспортер** / пірнає* (С. Йовенко); *гуркотять сталеві **беттеери**, / та жодний ствол гарматний не стримить* (Л. Горлач);

- назви осіб: *І умирали, **як солдати**, / В ядрі розлучуючи атом / Задля живих!* (Б. Олійник).

Один із найактивніше освоєних термінів, які поповнили словник чорнобильської поезії, — наукове поняття *радіація*. Його загальнономовне значення ‘випромінювання, зокрема електромагнітної енергії, яким-небудь тілом // електромагнітні хвилі, випромінювані яким-небудь джерелом’ не виявляє лексико-семантичних варіантів, які прямо вказували б на зв’язок із поняттям *Чорнобиль*. Однак сучасний мовний досвід відбиває такий зв’язок, а поетична мова систематизує і закріплює його.

До Чорнобильської катастрофи лексема *радіація* функціонувала здебільшого як науковий термін, значення якого не було відоме широкому загалові мовців. Після трагічних подій на атомній станції в свідомості мовців відбулося динамічне переміщення слова із периферії мовного вжитку в його центр. При введенні у поетичний контекст воно втрачає первинну стилістичну нейтральність і стає носієм визначальної для чорнобильських образів негативної аксіології, актуалізуючи семи ‘небезпека, загроза для здоров’я, життя’, ‘забруднення’: *Баба Христина, звісно, не має рації. / Рветься у зону, що ти їй не кажи! / Слово вчене — вік би не знавь! — / «**ра-ді-а-ція**» / Не дає їй дихати й жить* (С. Йовенко); *Чого це Ви, бабо, корову*

узули?/ — *А що радіація, Ви, мабуть, не чули?! (І. Драч); Радіація в сизій капусті./ У цвітній, у петрушці, у моркві (І. Драч).* Наведені контексти засвідчують специфічне входження наукового поняття у мову поезії, що відбиває життєвий та мовний досвід, набутий українцями внаслідок чорнобильських подій, і кардинально відрізняється від практики засвоєння термінів у мовотворчості шістдесятників.

Із закріпленою у суспільній мовній свідомості асоціацією «радіація — небезпека, загроза для здоров'я, життя» пов'язана активність іменників *жертва, чума, вірус, отруєння, смертний піт*, дієслів *заразити, труїтися, здохнути* тощо. Вони підпорядковуються лексемі *радіація* (а також її гетеронімінативам *стронцій, цезій, атом*) у структурах генітивної метафори (*жертва радіації, чума радіації*), дієслівних образах (*стронцій заразив*) і т. ін. Пор.: *Ті чорні сосни — я їх обмину, то жертви радіації вже мертві (І. Гнатюк); Хто нас в Страхолиці закрив од чуми радіації (Б. Олійник); Роса — як смертний піт на травах, на горіхах (Л. Костенко); Земля в премудрості азів, —/ Поцілував її і стронцій./ Мене, як вірус, заразив (І. Гнатюк).*

У лексико-асоціативній площині «радіація» функціонують прикметники *радіаційний, радіоактивний*. Семи, що формують значення стрижневої номінації, визначальні й для цих похідних одиниць: *Хто це казав, що стріхи традиційні?/ У нас і стріхи вже радіаційні (Л. Костенко); Нині ж торф'яників опік — радіоактивна жарина (С. Йовенко); .. у вашому спадковім коді/ Вже перетято сув'язь родоводу/ Ножем радіаційним до осердь?! (Б. Олійник).*

Текстові зв'язки лексеми *радіація* у чорнобильській поезії відбивають об'єктивний науковий зв'язок понять *радіація, радіаційний фон* із поняттями *радіонукліди, нукліди, стронцій, цезій*: *Кожен день я ковтаю пилюку/ З чорнобильськими радіонуклідами (І. Драч); Я не про те і не про тих./ Хто в труни цинкові забитий./ На них спіткнувшись, не затих/ Нуклідів шал несамовитий (Т. Коломієць); в кожній хмарці стронцій/ Як дощ чи град висить (І. Гнатюк); Роса — як смертний піт на травах, на горіхах,/ Але найбільше стронцію —/ у стріхах (Л. Костенко); Ніхто не відав, що у ньому [у піску]/ Смертельним цезієм кишить (І. Гнатюк).*

Лексико-семантичну парадигму слова *радіація* формують також лексеми *доза*, *дозиметр*, *дозиметрист*, терміносполука *дозиметричний пост*. Наприклад: *У бджіл на крильцях доза смертельна! —/ не доторкнись* (Т. Коломієць); *В наші сліди з дозиметром новітній ступа Айболить* (С. Йовенко); *Ось дозиметристи сплять в наметі чуйному./ Соловей-Розбійник ратом загримить* (І. Драч); *Єдиний лиш дозиметричний пост/ Своєю новизною ріже око,/ споганивши трави зелену повсть* (Л. Горлач).

Зафіксовано також номінації тематичної мікрогрупи «захист від радіації» — *дезрозчин*, *респіратор*, пор.: *Дороги всі дезрозчином оброблені/ До пращурів покинутих гробів* (Д. Кулиняк); — *Хто, ви, мамо?/ Тулить до обличчя респіратор* (Л. Костенко).

Отже, книжна фахова лексика (*реактор*, *блок реактора*, *саркофаг*, *атом*, *радіація*, *радіаційний*, *радіоактивний*, *стронцій*, *цезій*, *дозиметр* та ін.) формує значний сегмент специфічно чорнобильського словника. Уведення цих номінацій у структуру поетичного вислову відбиває: а) процеси детермінологізації цих понять, їх входження в загальномовну розмовно-побутову та художню (поетичну і прозову) практику; б) розширення зафіксованих у загальномовному словнику значень і надання цим поняттям аксіологічного, емоційно-психологічного змісту.